

УДК 811.161.3

АРХАІЧНЫЯ ФАКТЫ МОВЫ Ў КАМΠΑНЕНТНЫМ СКЛАДЗЕ НЕКАТОРЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

канд. філал. навук С.М. СТРУКАВА

Аналізуюцца фразеалагічныя адзінкі сучаснай беларускай мовы, у матэрыяльнай структуры якіх захаваліся элементы ранейшага слоўнікавага саставу і граматычнага ладу. Устанаўліваюцца матывацыйныя сувязі паміж выразамі і іх значэннямі шляхам тлумачэння семантыкі ўстарэлых слоў, прыцягнення этымалагічных, гістарычных звестак.

Фразеалагічныя адзінкі, якія на працягу некалькіх стагоддзяў існуюць у мове, як правіла, накапліваюць у сваёй структуры гістарызмы, лексічныя і граматычныя архаізмы, паколькі за гэты час у слоўнікавым саставе, граматычным і фанетычным ладзе беларускай мовы адбываюцца больш ці менш значныя змяненні, а фразеалагічным словазлучэнням, як вядома, уласціва вызначальная тэндэнцыя да нязменнасці, «індыферэнтнасці» у адносінах да іншых слоў маўленчага кантэкста. Захаванне архаічных форм і значэнняў залежыць ад семантычнай спаенасці кампанентаў фразеалагізмаў, таму ў большай меры яно ўласціва фразеалагічным зрашчэнням (ідэмам) і фразеалагічным адзінствам, у адрозненне ад іншых разрадаў фразеалагізмаў і свабодных словазлучэнняў. Сістэматызацыя дадзеных сучаснай фразеаграфіі дазваляе канстатаваць, што ў кампанентным складзе фразеалагічных адзінак беларускай мовы ўласна лексічных архаізмаў значна больш, чым лексіка-семантычных, словаўтваральных. Адносна невялікая колькасць фанетычных і словаўтваральных архаізмаў тлумачыцца «падпарадкаваннем» большасці старажытных словаформ устойлівых выказаў законам новай парадыматыкі словазмянення, якія дзейнічаюць у любых структурных утварэннях, у тым ліку ў такіх устойлівых камбінацыях слоў, якімі з'яўляюцца фразеалагізмы.

Разгледзім некаторыя фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы, якія ўтрымліваюць у сваім складзе элементы ранейшага слоўнікавага саставу і граматычнага ладу. У залежнасці ад таго, які архаічны элемент захаваўся ў фразеалагізмах, умоўна падзелім іх на дзве асноўныя групы.

I. Фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы з лексічнымі архаізмамі і гістарызмамі¹.

У кампанентным складзе фразеалагічных адзінак беларускай мовы сустракаюцца ўстарэлыя найменні літар царкоўна-славянскай азбукі, некаторыя з якіх былі запазычаны з грэчаскага алфавіта, што тлумачыцца даўнімі культурнымі сувязямі носьбітаў гэтых моў: *ні на ёту, альфа і амега, пачаць з азоў, прапісаць іжыцу, хадзіць фертам*.

Фразеалагізм *ні на ёту* ў сучаснай беларускай мове ўжываецца ў значэнні 'нікольні, зусім (не саступіць, не пераацэньваць і пад.)' (Леп., I, 373). *Йота* – літара ў старажытнагрэчаскім алфавіце, якая абазначала гук «и», ужывалася ў паменшаным памеры надрадкава. Фразеалагізм быў вядомы стараславянскай мове, дзе дадзены выраз – паўкалька з грэчаскай мовы. Узыходзіць да тэксту Евангелля аб тым, што ў рэлігійных заповедзях (законах) ні адна йота (г.зн. ні адна літара, рыска) не можа быць зменена.

Фразеалагізм *ад альфы да амегі* 'ад пачатку да канца' (Леп., I, 76) – агульны для ўсходне-славянскіх моў. Склаўся на аснове фразеалагізма *альфа і амега* 'аснова ўсяго, самае значнае' (там жа), які быў запазычаны з царкоўна-славянскай мовы і ўзнік як спалучэнне назваў першай і апошняй літар грэчаскага алфавіта: *альфа* – першая літара грэчаскага алфавіта, *амега* – апошняя.

Пачаць з азоў – 'пачаць з простага, элементарнага' (ТСБМ, IV, 141). Гэты фразеалагізм ужываўся ў стараславянскай мове. *Аз* – назва першай літары царкоўна-славянскай азбукі, па якой вучылі грамаце.

Прапісаць іжыцу (каму) 'зрабіць строгае ўнушэнне, прачытаць натаццю, адлупшчаць' (ТСБМ, IV, 355). *Іжыца* – назва апошняй, 43-цяй літары царкоўна-славянскай азбукі. Дзеяслоў *прапісаць* раней меў значэнне 'старанна напісаць'. Пераноснае значэнне выраз набыў, відавочна, у старой школе, калі вучняў паролі, сляды іх поркі падобны на іжыцу.

Хадзіць фертам 'мець бравы, самаздаволены выгляд' (ТСБМ, V, 168). *Ферт* – устарэлая назва літары *ф*. Слова *ферт* у размоўным стылі вылучылася з фразеалагізма і ўжываецца ў значэнні 'франтавы, фарсісты, самаздаволены чалавек'. Гэта значэнне ўзнікла ў выніку метафарычнага пераносу па падабенстве з контурам (абрысам) літары *ф*, якая нагадвае чалавека ў адпаведнай позе.

Невялікую групу складаюць фразеалагізмы, якія ўтрымліваюць у сваім складзе гістарызмы, што абазначалі зброю і прылады для вядзення баявых дзеянняў: *мячы скрыжоўваюцца* (*скрыжсаваліся*) 'пачынаюцца баі, паядынкі' (Леп., II, 56), *перакаваць мячы на аралы* (кніжн.) 'разбройвацца, выкарыстоўваць усе сродкі на мірныя мэты' (там жа), *падняць меч* 'выступаць са зброяй, ваяваць супраць каго-небудзь' (там жа,

¹ У сувязі з абмежаваннем аб'ёму работы намі будуць разгледжаны некаторыя лексіка-тэматычныя аб'яднанні ўстарэлай лексікі, вылучаныя на аснове прааналізаваных фразеалагізмаў: старажытныя найменні літар; ваенная лексіка (зброя); даўнія меры плошчы, вагі і падліку.

II, 131), з адкрытым (наднятым) забралам (кніжн.) ‘не тоячы сапраўдных намераў, адкрыта рабіць што-небудзь’, ‘шчыры, нічым не прыхаваны’ (там жа, I, 383), *надымаць (узнімаць) на шчыт* ‘адзывацца з пахва-лой, расхвальваць’ (там жа, II, 131), *коп’і ломяцца* ‘адбываюцца гарачыя спрэчкі, рашучая барацьба’ (там жа, I, 519), *браць на абардаж*¹ ‘рашуча дзейнічаць у адносінах да каго-, чаго-небудзь’ (там жа, I, 123), *падпускаяць турусы на калёсах* ‘выдумляць, маніць’ (там жа, II, 124). Асобных каментарыяў патрабуюць да сябе фразеалагізмы *гол як сакол*, *дарогу перасякерыць*, *падпускаяць турусы на калёсах*.

Так, фразеалагізм *гол як сакол* ‘вельмі бедны’ (Леп., I, 279) першапачаткова ўзнік ад параўнання са старажытнай сценабітнай прыладай, аснову якой складала зусім гладкая чыгунная балванка або абчасанае бервяно («сокол»).

Выслоўе *дарогу перасякерыць*, якое сустракаецца ў народных гаворках на захад ад Мінска, у Заслаўі і на Заслаўшчыне ў плане сучаснай семантыкі эквівалентна рускаму *стать на пути*. Дзеяслоў *перасякерыць* Ф. Янкоўскі разглядае як вытворнае слова ад *сякера* (старажытнае *сѣкыра*) [1, с. 259]. У старажытнай мове ўсходніх славян слова *сѣкыра* (*сѣкора*, *сокыра*) мела два значэнні: ‘прылада’ (параўн. руск. *топор*), пераноснае ‘зброя’. Сведчанне помнікаў пра бытаванне значэнняў слоў *пересѣчи* ‘перабіць’ (людзей), *сѣкыра* (*сѣкора*) ‘зброя’ даюць меркаваць, што ў старадаўнія часы пры пэўных абставінах перад праезджымі заступалі дарогу ўзброеныя сякерамі служкі: ці каб атрымаць плату за праезд, ці каб праверыць, хто куды едзе, ці з якой іншай мэтай. Згаданае меркаванне пацвярджаецца фразеалагізмам са старабеларускай мовы *дарогу засесці (дарогу заступіць)*.

У структуры фразеалагізма размоўна-бытавога характару *падпускаяць (падпусціць) турусы на калёсах* (каму) ‘выдумляць, маніць’ (Леп., II, 124) і яго лексічным варыянце *разводзіць (развесці) турусы на калёсах* (разм., неадбр.) ‘балбатаць, гаварыць глупства, хлусіць’ (там жа, 250) захоўваецца гістарызм *турусы* ‘асадная вежа, якая рухаецца на калёсах’, які страціў сістэмныя адносіны з пластом лексікі беларускай мовы, што прадвызначыла яго «кансервацыю» у структуры фразеалагізма. Фразеалагічнае адзінства *турусы на калёсах* ‘бязглуззіца, лухта, недарэчнасць’ у моўнай плыні захоўваецца без змен, кампанент *турусы* застаецца інертным да ўздзеяння сучаснай лексічнай марфалагічнай сістэмы. Аднак у гэтай лексеме ўзнікае новае значэнне, спачатку «патэнцыяльнае», як бы «увабранае» сумарным значэннем складанага намінатыўнага цэлага, а потым здольнае актуалізавацца, вычляняцца і набываць уласцівасць асобнага ўзнаўлення. Так, *турусы* могуць ужывацца па-за межамі фразеалагічнай адзінкі: *турусы* – ‘недарэчнасць, лухта’. Ужываюцца ў беларускіх гаворках вытворныя словы *інтурусіца* ‘лухта, глупства’, дьял. *турусіць* ‘казаць лухту, хлусіць, вярці глупства’, ‘трызніць у сне’. Па паходжанні слова *турусы* збліжаецца са старажытнарускім *тарасъ* ‘падкатны зруб, які ўжываўся для абароны і асады горада’ (XVI ст.) (Праабражэнскі), запазычаным з польск. *taras* ‘насып, вал; укрыцце, загарода, тэраса’, якое ўзыходзіць да лац. *terrāssa* праз франц. ці ням. пасрэдніцтва. Аднак збліжэнне з *тарасы* выклікае фанетычныя цяжкасці і не з’яўляецца неабходным, тым больш што *турусы* Трубачоў звязвае з лац. *turris* ‘вежа’ (ЭСБМ, III, 392).

Больш вялікую групу ў параўнанні з папярэднімі групамі ўтвараюць фразеалагізмы, якія змяшчаюць у сваім складзе старажытныя назвы даўжыні, плошчы, вагі і падліку: *мераць асьмінай*, *бачыць на тры сажні пад зямлёй*, *мераць на свой аршын*, *аршынам носа не дастаць*, *аршын з шапкаю*, *сем вёрст да нябёс і ўсе лесам*, *вярста каломенская*, *свайго не ўпусціць не на цалю*, *з’есці не адзін туд солі*, *сямімільнымі крокамі*, *пачым фунт ліха*, *ні пядзі, ні грама*, *ад гаршка паўвяршка*, *сорак сарокаў* і інш.

Мераць асьмінай (разм.) ‘многа мець, атрымліваць, нажываць (грошай)’ (Леп., II, 26). Слова *осьміна* – агульнаўсходнеславянскае. Прасл. * *ostmina* – утварэнне ад * *ostь* ‘восем’ з суфіксам *-ina*, які ўжываўся для ўтварэння назваў дробаў (ЭСБМ, I, 189). Адзінка вымярэння, якая абазначалася гэтым словам, уваходзіла ў склад дзяржаўнай сістэмы мер Вялікага княства Літоўскага. Пастановай сейма 1766 года яе велічыня была зацверджана на 1/8 бочкі (18 гарцаў, прыблізна 51 літр). У сучасных беларускіх дзялектах *асміна* і вытворнае ад яе *паўасміна (паўасміннік)* ‘адзінка вымярэння’, ‘пасудзіна, якой мераць (мерка)’ выходзяць з актыўнага ўжывання. У ТСБМ *асьміна* фіксуецца са значэннямі ‘пасудзіна мерай на тры пуды збожжа’, ‘старая мера аб’ёму сыпкіх цел, роўная палове чвэрці ці 1/8 бочкі (каля 105 л)’ (ТСБМ, I, 293).

Фразеалагізм *маленькая сошка* ўжываецца ў беларускай мове, калі гаворка ідзе пра неўплывовага, малаважнага чалавека. Існуе меркаванне, што дадзены фразеалагізм утвораны ад слова *сахы*, якое ў старабеларускі перыяд з’яўлялася адзінкай вымярэння плошчы і абазначала меру зямлі, якая падлягала пазямельнаму налагаваму абкладанню. У Даля *сахы* зафіксавана са значэннем ад 600 да 1800 дзесяцін (Даль, IV, 283). Відавочна, нязначная плошча зямлі – маленькая сошка – паслужыла асновай для вобразнага пераасэнсавання і ўзнікнення ўстойлівага выразу для характарыстыкі чалавека. Цікавым з’яўляецца развіццё семантыкі слова *сахы* і з’яўленне ў ім метрычнага значэння. К.У. Скурат выказвае думку, што ў старажытнасці *сахы* як прылада апрацоўкі зямлі была падатковай адзінкай: у залежнасці ад колькасці сох у гаспадарцы сяляне плацілі падатак – пасошнае [2, с. 39]. Такі падатак узнік, як ён лічыць, таму, што колькасць прылад працы (сох) залежала ад колькасці рабочай жывёлы, г.зн. ад магчымасці гаспадаркі апрацаваць

¹ *Абардаж* – старадаўні спосаб марскога бою – счэпліванне свайго судна з варажым для рукапашнай схваткі.

пэўную колькасць зямлі¹. Згодна з іншай версіяй, выказанай А. Хананенка, *саха* магла абазначаць такую плошчу зямлі, якую можна апрацаваць адной сахой за рабочы дзень: у дзесяціне было 2,5 сахі, г.зн. адна саха раўняецца 0,4 дзесяціны, што прыблізна адпавядае плошчы, якую можна ўзараць за дзень.

Бачыць на тры сажні (метры) пад зямлёй (разм., часта іран.) ‘вызначаецца вялікай праніклівацю, прадпрымальнасцю’ (Леп., I, 89). Самае ранняе ўжыванне слова *сажань* у помніках агульнаўсходнеславянскага пісьменства выявіў І. Сразнеўскі ў дакуменце, датаваным 1068 годам (Сразн., III, 908). На думку Праабражэнскага, слова *сажань* утварылася ад дзеяслова *сягаць* і першапачаткова мела значэнне ‘адлегласць паміж канцамі пальцаў, разведзеных у бакі рук’ (Праабр., II, 224), а пазней набыло метрычнае значэнне. У сістэме мер Вялікага княства Літоўскага, зацверджанай пастановай сейма 1766 года, сажань складаўся з трох локцяў – 194,82 см, калі лічыць у локці 64, 94 см.

Слова са значэннем адзінкі вымярэння даўжыні ўжывалася ў іншых славянскіх мовах – рускай, украінскай, славенскай, чэшскай, балгарскай, польскай, верхне- і ніжнелужыцкай (Праабр., II, 224).

Аршынам (сажнем) носе не дастаць (каго) (разм., неадабр.) ‘хто-н. вельмі фанабэрыцца, зазнаецца, да каго-н. не падступіцца’ (Леп., I, 323), *мераць на свой аршын* ‘раўняць па сабе’, *нібы аршын праглынуў* ‘стаяць прамы, навывсяжку’, *аршын з шапкаю* ‘зусім нізкі’, *аршынам не дастанеш* ‘вельмі ганарлівы’, *даць тры аршыны зямлі* ‘знішчыць, загубіць’, *бачыць скрозь зямлю на чатыры аршыны* ‘разумець усё чыста’². Слова *аршын* у цюркскіх мовах мела значэнне ‘локаць (частка цела чалавека)’, ‘адзінка вымярэння’. З апошнім значэннем яно было запазычана ў агульнаўсходнеславянскі перыяд. Беларускае *аршын* узнікла, верагодна, з крымска-татарскай мовы, у якой з турэцкай, магчыма праз украінскае пасрэдняцтва (ЭСБМ, I, 566). Нельга цалкам выключыць беларускае запазычанне з рускай мовы, паколькі ў старабеларускі перыяд слова *аршын* не было шырока распаўсюджана, значна шырэй яно пачало ўжывацца толькі пасля далучэння Беларусі да Расіі (у Расіі *аршын* быў адной з асноўных адзінак даўжыні); *аршын* у старабеларускай мове быў прыблізна – 2,7 м. У ТСБМ *аршын* фіксуецца як мера даўжыні, якой карысталіся на Беларусі, Расіі да ўвядзення метрычнай сістэмы, роўная 71,12 см (ТСБМ, I, 270).

Сем вёрст да нябёс і ўсе лесам (разм., жарт.-іран.) ‘вельмі многа абы чаго (нагаварыць, наплесці і пад.)’ (Леп., I, 170), *сем вёрст кісялю сёрбаць* ‘ісці далёка за непатрэбшчынай’, *за кавалак пеку сем вёрст квяжай* ‘ісці далёка за нязначнай справай’, *вярста каломенская* (разм., жарт.) ‘чалавек вельмі высокага росту’ (там жа, 241), *з каломенскую вярсту* ‘вельмі высокі’, *слухаць за вярсту; абыходзіць (абысці) за вярсту (сто вёрст)* (каго) ‘пазбягаць каго,- што-н.’ (там жа, 45). Слова *вярста* ўваходзіла ў сістэму мер Вялікага княства Літоўскага і мела прыблізна 1554,6 м. Спосаб утварэння і развіццё семантыкі слова *верста* падрабязна прааналізаваў А. Патабня. Ён лічыў, што гэта слова ўтварылася ад дзеяслова *вертѣти* (*верт-та, верста*) і першапачаткова мела значэнне ‘паварот плуга’, а затым ‘баразна’, ад якога ўтварылася значэнне меры. Яно таксама мела значэнне ‘рад прадметаў па прамой лініі – цаглін у сцяне, камянёў на дарозе’, ‘пара, раўня’. У сучаснай беларускай мове *вярста* мае значэнні: 1) ‘мера даўжыні, роўная 1,06 км, якой карысталіся да ўвядзення метрычнай сістэмы; 2) *уст.* верставы слуп’ (ТСБМ, I, 602). *Вярста* першапачаткова абазначала ‘даўжыню баразны, якая ўтваралася ад аднаго да другога павароту плуга (сахі)’, пасля ‘даўжыню баразны’, нарэшце, – ‘меру даўжыні’ (ЭСБМ, II, 308). Параўн. укр. *верста* ‘вярста, верставы слуп’, рус. *верста* ‘рад, парадак, лінія, прамая лінія’, ‘вярста, верставы слуп’, ‘высокі чалавек’, ст.-рус. *верста, вьрста, врьста* ‘вярста’ (з XI ст.), польск. *wiorsta*, чэш., славац. *versta*, славен. *vir̨sta*, серб.-харв. *vr̨sta*, балг. *versta*.

Свайго не ўпусціць ні на цалю – ‘не упусціць сваёй карысці’, *не саступіць цалі* – ‘не уступіць нічога нікому’. Слова *цаля* ў старабеларускі перыяд абазначала адзінку даўжыні. У помніках пісьменнасці выяўлены адзіныя выпадкі яе ўжывання. *Цаля* адносіцца да адзінак даўжыні антрапаметрычнага паходжання. Сярэдневерхненямецкае слова *Zol* ‘фаланга пальца’ у XVI ст. ужывалася са значэннем ‘адзінка вымярэння на палец шырыні’, на думку Я. Карскага, праз польскае пасрэдняцтва яно было запазычана старабеларускай мовай. Пазней гэта адзінка ўвайшла ў склад сістэмы мер Вялікага княства Літоўскага (24 цалі ў адзін локаць).

З’есці не адзін пуд солі – ‘пражыць разам, перажыць многае з кім-н.’ У І. Насовіча знаходзім прыказку «Морозъ, сорокъ пудовъ на возъ», калі гаворка ідзе пра лёгкую дарогу на морозе, загадку «Самъ худъ, а голова з пудъ» (Бязмен). У помніках старабеларускай пісьменнасці *пуд* – ‘адзінка вагі мёду, вос-

¹ *Саха* ў старабеларускай мове абазначала таксама адзінку лічэння валоў як рабочай жывёлы. Паколькі *саха* была абкладной падатковай адзінкай, якая сведчыла пра заможнасць гаспадаркі, яе магчыма апрацоўваць зямлю, то валь лічыліся на сохі, каб выявіць патэнцыяльную магчымаць гаспадаркі. У саху запрагалі двух валоў, таму *соха воловъ – два валы*.

² У XIX ст. слова *аршын* уваходзіла ў склад такіх словазлучэнняў, як «вышовъ подъ аршинъ» – ‘вырас такі, каб браць у рэкруты’, «*аршину не снял*» – ‘не памерлі’, «*аршыны не вышли*» – ‘малы, занізкі, каб ісці ў рэкруты’. Ва украінскай мове ў XVIII – XIX ст., як у беларускай, ужываліся словазлучэнні «статі под аршин» – ‘быць аддадзеным у салдаты’, «дойти до аршина» – ‘стаць прыдатным да службы ў войску’.

ку, радзей іншых рэчываў (металу)'. Велічыня гэтай адзінкі мянялася ад 40 да 50 фунтаў. Пуд з'яўляўся адной з асноўных адзінак вагі ў сістэме меры ваг Вялікага княства Літоўскага. У сучаснай беларускай мове гэта лексема ўжываецца толькі ў фразеалагічным спалучэнні.

Сямімільнымі крокамі 'вельмі хутка' (ТСБМ, I, 530), *старцу (для старца) міля не круг* (СБППКВ, 191). У старабеларускай мове *міля*, як адзінка вымярэння даўжыні, адзначаецца з XVI ст. (ЭСБМ, VII, 41). Лічыцца запазычаннем са ст.-польск. *mila* праз ст.-в.-ням. *mīla* < лац. *mille (passum)* 'тысяча двойных крокаў' (там жа). *Міля* ўваходзіла ў сістэму мер Вялікага княства Літоўскага і складалася з пяці вёрст.

Пачым фунт ліха (Леп., I, 578), *не фунт ізюму* 'не дробязь, не пусцяковіна, справа сур'ёзная'. *Фунт* – адзінка вагі, якая шырока выкарыстоўвалася на ўсёй тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага. Паходзіць ад ням. *Pfund*. Колькасны эквівалент фунта складаў ад 360 да 450 г, а паводле пастановаў сейма 1766 года – 374, 8282 г.

Фразеалагізм *ні грана* – агульны для ўсходнеславянскіх моў – 'зусім нічога няма, не было, не знайсці і пад.'. Узнік фразеалагізм, відавочна, у маўленні аптэкараў. *Гран* – даўнейшая мера аптэкарскай вагі, роўная 0,062 г (ЭСФ, 122).

Ні пядзі 'не аддаць, не адступіць' (разм.) 'ніколькі, нават самай невялікай часткі' (Леп., II, 242). *Пядзь* – адзінка вымярэння даўжыні. Слову *пядзь* было ўласціва метрычнае значэнне яшчэ ў агульнаславянскі перыяд, пацвярджэннем гэтаму служыць фіксацыя I. Сразнеўскім адзначанай лексемы ў якасці меры ў «Ізборніку Святаслава». У старабеларускі перыяд лексема *пядь* з'яўлялася шырока ўжывальнай бытавой мерай, якая не ўваходзіла ў склад дзяржаўнай сістэмы мер. Пра шырокае ўжыванне гэтага слова сведчыць тое, што яно выяўлена ў складзе словазлучэнняў «землі пяди нѣтъ» – 'зусім няма зямлі', «не наступил на пядь» – 'не аддаў ніколькі'. Слова *пядь* са значэннем 'адлегласць паміж вялікім і ўказальным пальцам' вядома іншым славянскім мовам – украінскай, славацкай, балгарскай, македонскай, славенскай, чэшскай, польскай, верхне- і ніжнелужыцкай (Праабр., II, 165). На думку А. Праабражэнскага, слова *пядь* – вытворнае ад дзеяслова *пять* (бел. *напінаць*). У сучаснай беларускай мове – літаратурнай і дыялектнай – слова *пядзя* ўжывалася са значэннем меры.

Фразеалагізм *ад гаршка паўярышка* – уласнабеларускі – 'вельмі нізкі, малы ростам'. Утвораны на аснове рускага рыфмаванага фразеалагізма *от горшка два вершка* (параўн. ва ўкр. мове: *від горшка два вершка*). Вобразнасць фразеалагізма засноўваецца на літоце (знарочыстым прымяншэнні). *Вяршок* – даўнейшая мера даўжыні, роўная 4,4 см, якой карысталіся да ўвядзення метрычнай сістэмы (ЭСФ, 17).

Сорак сарокаў 'незлічонае мноства, вялікая колькасць'. Дадзены фразеалагізм запазычаны з рускай мовы. Першапачаткова ўжываўся ў спалучэнні толькі са словам *царква* для абазначэння вялікай колькасці цэркваў у старой Маскве. *Сорак* – лічэбнік усходнеславянскага паходжання, адзінка падліку, роўная чатыром дзесяткам. Спачатку словам *сорак* называлі мяшок, у якім змяшчалася 40 собалевых шкурак, г.зн. неабходны набор на пэўную шубу (ЭСФ, 159).

II. Фразеалагічныя адзінкі сучаснай беларускай мовы, якія ўтрымліваюць у сваёй структуры архаічныя формы слоў як старажытнарускага, так і царкоўна-славянскага паходжання.

Кесараве кесараві (кесару) (кніжн.) – 'кожнаму належыць тое, што заслужыў хто-н.' (Леп., I, 502). Фразеалагізм узнік на аснове евангельскага выказвання «Воздадите кесареве кесареві и божія богови», у фразеалагізме ўтрымліваецца старая форма давальнага склону са значэннем адрасата. Ужываецца часам фразеалагізм з абноўленымі формамі слоў. Формы на *-ові, -еві* ў беларускай мове, у адрозненне ад рускай мовы, аказаліся больш жывучымі і замацаваліся ў паўднёва-заходняй групе гаворак, у асноўным у гаворках раёнаў Брэсцкай вобласці.

Фразеалагізм *прытча ва языцах* 'прадмет агульных размоў, абгавораў, кпінаў і пад.'. Фразеалагічнае зрашчэнне запазычана з царкоўна-славянскай мовы. Выраз з Бібліі, дзе ён выкарыстаны некалькі разоў. *Ва языцах (ex)* – старая форма меснага склону множнага ліку назоўніка *язык* (тут ён ужыты са значэннем 'народ'). Літаральна абазначае 'прытча ў народзе, народная прытча'. Словаформа *ва языцах* архаічная як у марфалагічных, так і ў лексіка-семантычных адносінах.

Фразеалагічнае зрашчэнне *цямна вада на облацэх* мае значэнне 'незразумелае, туманнае' (Леп., I, 145) узнікла першапачаткова ў царкоўна-кніжным ужытку, у далейшым пачало ўжывацца ў мастацкім і размоўным стылях. У складзе гэтага фразеалагізма захоўваецца архаічная форма меснага склону множнага ліку *-ех* са змянненнем *к-ц* у аснове.

Фразеалагізм *святая святых* (чаго), *святое святых* (чаго) (кніжн.) у сучаснай беларускай мове ўжываецца ў наступных значэннях: 'недаступнае памяшканне, якое строга ахоўваецца', 'месца, якое з'яўляецца вельмі дарагім, да якога адносяцца з пашанай', 'памяшканне ці асобнае месца ў ім, дзе вядуцца адказныя работы, знаходзяцца важныя прыборы і пад.', 'самае важнае, дарагое, заповітнае' (Леп., II, 327). Пад уздзеяннем сучаснай граматычнай сістэмы архаічныя формы прыметнікаў у множным ліку ніякага роду выцясняюцца нарматыўнымі формамі прыметнікаў, – не ў множным, а ў адзіночным ліку – *святое святых*¹.

¹ Як вядома, прыметнікі ў назоўным і інавальным склонах множным ліку мелі родавую форму на *-ая: святая*.

Фразеалагізмы *стаяць увушышу* (разм.) ‘чуцца, з’яўляцца ў слыхавым уяўленні’, *стаяць уваччу* ‘ўзнікаць у зрокавым уяўленні’ (Леп., II, 396) захоўваюць былую форму родна-меснага склону парнага ліку з прыназоўнікам *у*, які стаў прыстаўкаю. Гэта форма зрэдку ўжываецца ў дыялектах ва ўстойлівых выразах: *цёмна ўваччу*, *сідзі з маіх ачу* (СПЗГ, I, 324), *у вушышу звiніць* (там жа, 339), *язык па-за вушышу бегае* (*ходзіць, круціцца*) (Ян., 271), *хто парасё ўкраў, у таго ўвушышу пішчыць* (СБППКВ, 172). У літаратурнай мове гэтым формам адпавядаюць ужыванні ў *вачах*, *у вушах*.

Формы парнага ліку былога давальна-творнага склону ўжываюцца ў літаратурнай мове ў дыялектах у такіх устойлівых выразах, як *за плячыма* ‘ззаду, з тыльнага боку каго-н. (быць, ісці і пад.)’, ‘зусім блізка, побач (стаяць, знаходзіцца)’, ‘у мінулым (мець, быць і пад.)’. Пра перажытае, пражытае’, ‘на ўтрыманні, пад апекаю каго-н. (жыць, сядзець і пад.)’; *як у бога за плячыма* ‘спакойна ў поўнай бяспецы (быць, знаходзіцца, сядзець і пад.)’ (Леп., I, 109); *за вачыма* (разм.) ‘далёка ад дому, без нагляду’ (там жа, 157); *з адкрытымі вачыма* ‘выразна ўсведамляць мэту; абачліва (рабіць што-н.)’ (там жа); *з завязанымі вачыма* (разм.) ‘не раздумваючы, неабачліва (рабіць што-н.)’ (там жа); *перад вачыма* (чыімі) ‘побач, блізка, у непасрэднай блізкасці да каго-н.’ (там жа, 158); *сваімі ўласнымі вачыма бачыць* (убачыць) ‘пераконвацца (пераканацца)’, (чытаць) ‘непасрэдна, без пасрэднакаў’ (там жа); *бегчы за вачыма* (разм.) ‘без пэўнага накірунку, невядома куды’ (там жа, 159); *есці вачыма* (РБФС, 176); *пробываты гочыма* (СПЗГ, I, 324); *втырод гочыма, а взад плычыма; мыслі тырэд гочыма, а смэрць за плычыма* (там жа, 10); *не трэба маргаць ачыма* (там жа, 324), *якімі вачыма глядзець* (на каго-н.) ‘як пераадолець пачуццё сорама пры сустрэчы з кімсьці’ (ФС, 336). Як адзначае М.А. Жыдовіч [3, с. 41], форма на *-ма*, як форма былога родна-меснага склону парнага ліку, не з’яўляецца літаратурнай нормай для ўказаных слоў. Аднак у «Слоўніку цяжкасцей беларускай мовы» (Мн., 1997) гэта форма падаецца як нарматыўная. Старажытны канчатак *-ма*, уласцівы назоўнікам са значэннем парнасці (*плячыма, вачыма*), пашыраны ў паўднёва-заходніх гаворках (заход Гомельскай, поўдзень Брэсцкай вобласці) [4, с. 86], прычым гэты канчатак пранікае ў іншыя групы слоў: *як дурань з дзвярыма* (Ян., 241).

Форма былога клічнага склону захавалася ў назоўніку муж. роду 2-га скланення *язык* у прыказцы: *Языча, языча! Ці ліха цябе мыча: ува мне сядзіш, а мне добра не зычыш* (ШСППКС, 10). У старажытнай агульнаўсходнеславянскай мове форму клічнага склону мелі ў адз. ліку толькі назоўнікі муж. і жан. роду з асновамі на галосны. З агульнаўсходнеславянскай мовы клічны склон перайшоў у старабеларускую. У сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжыванне клічнага склону абмежавана гутарковай мовай і мовай мастацкай літаратуры.

У сучаснай беларускай мове ўстойлівы выраз *як мага* ўжываецца з наступнымі значэннямі: ‘вельмі хутка, імкліва (бегчы, спяшацца, уцякаць і пад.)’, ‘у найвышэйшай ступені (рабіць што-н.)’, ‘наколькі магчыма, па магчымасці (хутчэй, больш, менш, далей і пад.)’. Кампанент *як мага*, неўжывальны па-за межамі гэтага фразеалагізма, з’яўляецца ўтварэннем дзеяслова *магчы*. Гэта – перажытковая форма кароткага прыметніка незалежнага стану цяперашняга часу ў назоўным склоне мужчынскім родзе адзіночным ліку. Агульнаславянская форма іменнага дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу на *-а* захоўваецца ў сучаснай беларускай мове паралельна з выразам *як можна*.

На Навагрудчыне, яе усходняй частцы (вёска Луці Карэліцкага р.), бытуе фразеалагізм *ні сця ні любя* са значэннем ‘не шануючы кагосьці, выяўляючы абыякавасць да кагосьці’. Абодва кампаненты – застылая дзеяслоўная форма мужчынскага роду; апошняму з іх адпавядае агульнабеларускае *любячы* (як робячы, глядзячы), а першаму ў агульнабеларускай мове аднакаранёвага адпаведніка няма. *Сця*, трэба лічыць, ад караня *чът-* (*чъс-*); з былога *чътя* (*чъстя*), дзе адбыліся фанетычныя змены.

У фразеалагізме *куды віда* (*куды віда́*) ‘хто куды, куды вочы глядзяць’, які сустракаецца на невялікай тэрыторыі бліз Слуцка, выразна прасвечваецца форма дзеепрыметніка ад *відѣти* (*від-аць*). На ўсходняй Магілёўшчыне побач з *на лес глядзячы* сустракаецца *на ноч глядзя* – фразеалагізм дыялектны, як *куды віда*, *ні сця ні любя*. У літаратурнай жа мове ўжываецца толькі адзін фразеалагізм, у складзе якога захавалася форма кароткага дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу ў наз. склоне муж. родзе, адз. ліку, – *як мага*.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове некаторыя фразеалагізмы захоўваюць архаічную парадыгматыку скланення кароткіх прыметнікаў, напр.: *сыр-бор*; *па белу свету*; *сярод бела дня*; *як бог свят* – ‘абавязкова, бяспрэчна’, ‘праўда, сапраўды. Выраз запэўнення ў праўдзівасці чаго-н.’ (Леп., I, 168), *гол як сакол* (РБФС, 41).

Кароткія прыметнікі, вядомыя з глыбокай старажытнасці, захоўваюцца ў беларускіх гаворках: *гол асцёр і Богу працівен* (ШСППКС, 130); *бел дзень*; *хіцёр Зміцёр*; *гол, як кол*; *молад больно*; *по белу свету*; *добёр бобёр*. Кароткая (іменная) форма ў большасці беларускіх гаворак з’ява непашыраная, сустракаецца яна часцей у некаторых паўночна-ўсходніх гаворках (Віцебская і Магілёўская вобласці).

У складзе фразеалагічнага выразу *свая сваіх не пазнаша*, а таксама ў беларускай прыказцы, якая вядома слаўгарадскім гаворкам, *любіш быць узяхам, любі быць аддахам* захоўваецца былая форма аорыста. Аорыст у старабеларускай мове служыў для абазначэння працяглага або імгненнага, але адзінкавага дзеяння, якое поўнасьцю не завяршылася да моманту гутаркі. У беларускіх пісьмовых

помніках ранняй эпохі аорыст як самастойная форма прошлага часу сустракаўся даволі часта, пазней ён выйшаў з ужывання і ў сучаснай беларускай мове мы маем толькі рэшткі аорыстычных форм.

У гаворках паўднёвага захавана форма дзеясловаў I-й асобы множнага ліку на *-мо/-ма* ў такіх народных выслоўях і фраземах, як *з'ежма тваё, а потым кожны сваё; сёння з'ежма ваша, а заўтра кожны сваё; ежма, дзеткі, гуляйма, толькі заўтра не забывайма* [5, с. 238]. У фразеалагізме *есці поедам* (РБФС, 53) захавалася былая форма дзееспрыметніка залежнага стану цяперашняга часу, утвораная ад асновы цяперашняга часу з дапамогай суфікса *-м*: *поедам*. Архаічныя формы на *-ма, -м* пашырыліся на іншыя словы ва ўстойлівых выразках, вядомых гаворкам Гомельшчыны: *лежма ляжаць, сіднем сядзець* 'пра таго, хто нічога не робіць'; *крычма крычаць, просьма прасіць, гульма гуляць; цёгам цягнуць; лётам злётаў бы* (Ян., 206).

Ужыванне дзееспрыслоўяў на *-шы, -ўшы* ад дзеясловаў незакончанага трывання ў паўночнай частцы Віцебшчыны, зрэдку на Міншчыне і Гродзеншчыне, – старажытная з'ява. Падобныя формы ўжываюцца ў вуснай народнай творчасці: *Свайго не меўшы, трэба легчы спаць не еўшы* (Рапановіч Я. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі); *Не кайся, рана устаўшы і маладым жаніўшыся* (там жа); *Гаворыць як тры дні не еўшы* (там жа); *Тры дні ён сядзеў, не піўшы, не еўшы, усё думаў як бы яму разбагацець* (там жа); *Гаварыўшы, гаварыўшы і памёр не скаштаваўшы* (Янкоўскі Ф. Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі); *Старцам быўшы, з перцам еўшы* (там жа). У старабеларускай мове такія формы былі шырока вядомы і нярэдка абазначалі фактычную закончанасць дзеяння. У выніку развіцця ва ўсходнеславянскіх мовах новай сістэмы трывання паняцце прошлага часу ў дзееспрыслоўях звязваецца толькі з закончаным трываннем, форма дзееспрыслоўяў закончанага трывання ад дзеясловаў незакончанага трывання (*быўшы, гаварыўшы, не еўшы* і г.д.) страцілася. Паасобныя выпадкі ўжывання такіх дзееспрыслоўяў – з'ява архаічная.

У межах паўночна-ўсходніх беларускіх гаворак на Полаччыне захаваліся формы дзееспрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу на *-вши(-ы)*, якія ўжываюцца ў ролі звычайных форм прошлага часу. Сустракаюцца такія формы ў складзе некаторых фразеалагізмаў: *маўчыць, як (быццам) вады ў рот набраўшы, спіць, як муку (тшаніцу) прадаўшы, як агню (жэару) ўхапіўшы, як мыла з'еўшы, як у лужу сеўшы*. Гэта з'ява адлюстравана ў помніках беларускай пісьменнасці XV – XVI ст.

Фразеалагізм *нашага палку прыбыло (прыбывае)* (адабр.) 'нас стала больш, прыбавілася такіх людзей, як мы' у сваёй структуры захоўвае архаічныя сінтаксічныя асаблівасці: дзеяслоў *прыбыла* мае беспрыназоўнікавае кіраванне, у той час як у свабодным словазлучэнні яму ўласціва кіраванне прыназоўнікавае (параўн., *прыбыло ў полк папаўненне*).

Разгледжаныя намі фразеалагізмы з архаічнымі элементамі (лексічнымі і граматычнымі) у сваёй структуры, з'яўляюцца неаднароднымі па стылістычнай прыналежнасці і экспрэсіўнай афарбоўцы: адны з іх маюць вобразную афарбоўку і належаць да размоўнага стылю (*хадзіць фертам, нашага палку прыбыло*), другія з адценнем кніжнасці выкарыстоўваюцца пераважна ў пісьмовай мове (*альфа і амега, святая святых*). Сфера ўжывання фразеалагізмаў таксама не аднолькавая: пэўная частка фразеалагізмаў вядома толькі дыялектнай мове і не ўласціва літаратурнай (*ні сця, ні любя, куды віда*). Прадуктыўнасць ужывання асобных фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове яўна зніжаецца, гэта ў нейкай ступені абумоўлена наяўнасцю архаічных форм у матэрыяльнай структуры такіх фразеалагічных адзінак, што ўзмацняе іх нематываванасць. Сам працэс «архаізацыі» тых ці іншых з'яў абумоўлены бесперапынным развіццём мовы, у выніку якога гэтыя з'явы становяцца незваротнымі, а таму ўстарэлымі.

Скарачэнні

Леп. – Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік: У 2-х т. Мн., 1993; **Праабр.** – Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. М., 1956. Т. I – II; **РБФС** – Киселев И.А. Русско-белорусский фразеологический словарь. Мн., 1991; **СБППКВ** – Іванова С.Ф., Іваноў Я.Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў. Мн., 1997; **СПЗГ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй часткі Беларусі і яе пагранічча: У 5-ці т. Мн., 1979. Т. I. **Сразн.** – Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: В 3-х т. М., 1989; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. I. Мн., 1977; Т. IV. Мн., 1980; **ФС** – Гаўрош Н.В., Лепешаў І.Я., Янкоўскі Ф.М. Фразеалагічны слоўнік. Мн., 1973; **ШСППКС** – Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў. Мн., 1993; **ЭБСМ** – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. I – III. Мн., 1977 – 1985; Т. VII. Мн., 1991; **ЭСФ** – Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. Мн., 1993; **Ян.** – Янкоўскі Ф.М. Беларуская мова. Мн., 1978;

ЛІТАРАТУРА

1. Янкоўскі Ф.М. Беларуская мова. – Мн., 1978. – С. 259.
2. Скурат К.У. Даўнія беларускія меры. – Мн., 1964. – С. 39.
3. Жыдовіч М.А. Назоўнік у беларускай мове. – Мн., 1969. – С. 41.
4. Беларуская і руская дыялекталогія. – М., 1992. – С. 86.
5. Янкоўскі Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы. – Мн., 1989. – С. 238.